

הרב עזיאל ובני זמנו

פרקי עיון בהגותם של
חכמי המזרח בישראל
במאה העשרים

עורך
צבי זוהר



הכרתת הרב עזיאל
בבית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי בעיר העתיקה 1939
הרב יושב בקדמת הבמה מימין

הרב עזיאל ובני זמנו

פרקי עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל

במאה העשרים

עורך

צבי זוהר

יוצא לאור על ידי

הוועד להוצאת כתבי הרב עזיאל זצ"ל

בסיוע משרד החינוך - האגף לתרבות תורנית

בחסות אקדמית של המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל-אביב

Rabbi Uzziel and His Peers

Studies in the Religious Thought of Oriental Rabbis in 20th Century Israel

Edited by

Zvi Zohar

מסת"ב: 4-414-555-965-978

עריכה לשונית: איריס אהרון
עיצוב כריכה והדפסה: דפוס מונסה, ירושלים

התשס"ט / 2009

© כל הזכויות שמורות

כתובת ההוצאה לאור:

הוועד להוצאת כתבי הרב עזיאל

ת.ד. 7448 ירושלים

טלפון: +972-77-4248761 פקס: +972-77-4248762

דוא"ל: haravuziel@012.net.il

תוכן עניינים

5	מבוא	צבי זוהר
	"קבלה מחוץ לחומות":	יהונתן גארב
13	תגובתו של הרב הדאיה להקמת המדינה	
28	לפועלו של הרב שלום יצחק הלוי ויחסו למנהגי תימן	אהרון גימאני
65	על משנתו החינוכית של הרב בן ציון מאיר חי עזיאל	יעקב הדני
	יהדות, ציונות, מודרנה ודמוקרטיה	משה הלינגר
84	במשנתו של הרב בן ציון מאיר חי עזיאל	
	המסע לגילוי המנהג הספרדי-ירושלמי:	צבי זוהר
120	הרב עמרם אבורביע ויצירתו 'נתיבי עם'	
	הרב עזיאל כרב ראשי של סלוניקי	יצחק כרם
166	וקשריו עם הקהילה לאחר מכן	
190	מוסר הנביאים בשיקולי פסיקתו של הרב עזיאל	בנימין לאו
211	רבנים יוצאי תימן אל מול החילוניות והמודרנה בישראל	בת ציון עראקי קלורמן
	"יהא חלקי בין המתקנים על יסודות ההלכה...":	אריאל פיקאר
230	הצעתו של הרב עזיאל לתקנת עגונות	

”יהא חלקי בין המתקנים על יסודות ההלכה...”:

הצעתו של הרב עזיאל לתקנת עגונות

אריאל פיקאר

הקדמה

הרב עזיאל מתבלט בין חכמי המאה העשרים כמי שהרבה בתיקון תקנות. מעטים הם הפוסקים בתקופה זו, העושים שימוש בכלי עבודה חשוב זה. מרביתם של חכמי ההלכה פוסקים בשאלות המגיעות לפתחם ומתמודדים עם כל מקרה לגופו. בשונה מפסיקת הלכה כמענה לשאלה או בעיה, תפקידן של תקנות הוא למנוע מצבים בעיתיים מבחינה אנושית, חברתית ודתית, על ידי יצירת נורמות התנהגות הלכתיות חדשות המחייבות את כלל הציבור.¹ במאמר זה אציג את עמדתו המורכבת של הרב עזיאל ביחס לפתרון בעית העגונות, על בסיס עיון בתגובותיו להצעות שהועלו בימיו לתיקון מצבן של העגונות ומסורבות הגט, ובהצעה שהוא עצמו העלה בענין זה.

רבות מתקנותיו של הרב עזיאל, מטרתן שיפור מצבן ומעמדן של הנשים בישראל. כבר בשנת 1919 יזם הרב עזיאל כינוס לכל רבני ארץ ישראל, שבו, בין השאר, התקבלו מספר תקנות ביחס לסדרי קידושין ונישואין שמטרתם מניעת עגינות.² בשנת 1935 הציע הרב עזיאל לתקן תנאי בקידושין שימנע מצבים של עגינות (בנושא זה ידון המאמר בהרחבה). בשנת 1944 תקנו הרב עזיאל והרב הרצוג תקנות ביחס למזונות היבמה

1 ראו: ישראל שציפנסקי, התקנות בישראל, מוסד הרב קוק, ירושלים תשס”ד. בחיבור זה, המכיל ארבעה כרכים, סוקר המחבר את התקנות בכל התקופות. ראו גם: מנחם אלון, המשפט העברי, ירושלים תשנ”ח, פרקים 13 - 20 (להלן: המשפט העברי).

2 התקנות הן: הצמדת הנישואין לקידושין, הצורך ברשות בי”ד לנישואין, החובה להודיע לבי”ד המקומי על עריכת נישואין שבעה ימים קודם למועד כדי שיוכלו לבדוק את הנושא, איסור על רבנים מלעסוק בגיטין וחליצות המורשים רק לבתי הדין המרכזיים. ראו: ”האסיפה הראשונה של רבני ארץ ישראל”, הציר, חובר ו-1, ניסן אייר תרע”ט, עמ’ 3 - 20, עמ’ 14. אני מודה לד”ר עמיחי רדזינר על הפניתו למקור זה. ראו גם את מאמרו העוסק, בין השאר, ביוזמותיו המוקדמות של הרב עזיאל: עמיחי רדזינר, ”הרב עזיאל, רבנות תל אביב-יפו ובית הדין הגדול לערעורים: סיפור בארבע מערכות”, מחקרי משפט, כא (תשס”ד), עמ’ 129 - 242.

וגובה הכתובה,³ ובשנת 1950 הוסיפו תקנות האוסרות על נישואי קטינה ועל ביגמיה (לכל העדות), ואת החובה לקיים חליצה ולא יבום.⁴ בשנת 1952 הציע הרב עזיאל תקנה שתאפשר לבת לירש כבן.⁵

היוזמות הרבות של הרב עזיאל משקפות את התודעה ההיסטורית שאפיינה אותו ביחס לתקופה שבה הוא חי. הוא ראה בשיבת עם ישראל לארצו והקמת הבית הלאומי חלק מגאולת ישראל, ולפיכך ראה חשיבות רבה בהקמת מערכת הלכתית שתוכל להתמודד עם האתגרים החדשים. בנאום הפתיחה באספת רבני ארץ ישראל, אותה כנס הרב עזיאל בשנת 1919, אמר כי הקמת הבית הלאומי, שהיא "אתחלתא דגאולה", מחייבת את הרבנים: "להתוות לנו תכנית עבודה מאומצת ומורחבת לבנין חומת ביתנו הלאומי".⁶ בהמשך הנאום אמר: "בראש כל עבודתינו עומדת שאלת הפנוס והתפוז שמהם יוצר המוסד האוטוריטטי, כדוגמת כנסת הגדולה בתקופת עזרא ונחמיה".⁷ בדברים אלו ניתן לראות את היומרה הגדולה, להקים מוסד הלכתי מרכזי שתהיה לו סמכות חקיקה משמעותית בדומה לסנהדרין. גם בשנת 1935, בהרצאה שנשא במסגרת כינוס מדעי על הרמב"ם, הוא אומר:

שעת יצירה זו שבית ישראל הולך ומתכנס בארץ נחלתו מעמידה

3 על תקנות אלו ראו: הרב יצחק הרצוג, תחוקה לישראל על פי התורה, כרך ג, ירושלים תשמ"ט (להלן: תחוקה לישראל); המשפט העברי, פרק עשרים; אלימלך וסטרייך, "עשיית משפט בידי הרבנים הראשיים בתקופת המנדט", אבי שגיא ודוב שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, כרך שני, רמת גן תשמ"ג, עמ' 83 - 103.

4 ראו הערה 3 לעיל.

5 הרב בן ציון מאיר חי עזיאל, "משפט ירושת הבת" (חלק ראשון של המאמר), תלפיות, שנה ה' (טבת תשי"ב), עמ' 451 - 474; (חלק שני), תלפיות, שנה ו' (ניסן תשי"ג), עמ' 31 - 64. גם הרב הרצוג הצעה דומה. ראו: תחוקה לישראל, כרך ב - הצעת תקנות בירושות, איתמר ורהפטיג (עורך). ההצעה של הרב עזיאל שונה מתקנות הרבנות הראשית משנת תש"ג, תקנות הדיין, שבהן מתחייבים בתי הדין לחלק את הירושה על פי פקודת הירושה המנדטורית. על תקנות הרבנות הראשית בענין, ראו: המשפט העברי, עמ' 670 - 671. וראו: שם, הערה 181, לפיה בתקנות הדיין משנת תש"ך "נעלמו" שני הסימנים שבתקנות הדיין משנת תש"ג בדבר השוואת זכות הירושה של הבת והאשה. יש לציין שהתקנות שהציעו הרב הרצוג והרב עזיאל לא נתקבלו.

6 הנאום הודפס בספרו של הרב עזיאל, מכמני עזיאל, ירושלים תשנ"ה, עמ' שכו-שכח. שם, עמ' של.

7

לפנינו בעיות מרובות מאוד שרק בית דין הגדול יכול לפתור אותן על יסוד התורה והמסורה... נקומה נא ונקים את בית דין הגדול בירושלם... כדי לפתור שאלות החיים העומדות יום יום בישובנו ובעולמנו וכדי ליצור גרעין יעוד גאולתנו ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועצריך כבתחילה וכי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים.⁸

נדמה שבהמשך הדרך, הבין הרב עזיאל שהקמת הסנהדרין אינה יוזמה ריאלי, ולמרות תמיכתו העקרונית בהקמתה, בטא עמדה מתונה יותר. כך, במכתב משנת 1950 כתב: "אין אני מפקפק אף לרגע שסנהדרין במלואה ובשלמותה קום תקום במדינת ישראל כי עצת ה' לעולם תעמוד אבל תקומת דבר גדול ונצחי זה דורש הכנות מרובות וזהירות מאוד".⁹ בשלב זה, סבר הרב עזיאל, יש לבנות את התשתית לסנהדרין: "לכן חשבנו מאז פסוסה של מדינת ישראל ליסוד בית דין גדול קבוע של רבנים גדולי תורה... וזה יהיה הגרעין לתקומתה של סנהדרין...".¹⁰

הרב עזיאל חש את כובד האחריות המוטלת על כתפיו וגם את הסמכות המוענקה לו כשותף (מראשית דרכו כ'חכם באשי' ביפו) בהנהגת הרבנות בארץ ישראל. סביר להניח, שאת העזתו ויוזמתו לתיקון תקנות שבהן ראה מפתח לפתרון של בעיות רבות בתחומים ציבוריים ואישיים, ניתן להבין על בסיס תודעתו ההיסטורית ותחושתו כי הוא חי בתקופה של "אתחלתא דגאולה".

8 שם, עמ' שצא.

9 שו"ת משפטי עזיאל, חלק ג, ירושלים תשס"ג, מילואים סימן ג.

10 שם. עמדה דומה מבטא הרב הרצוג במאמר משנת תשי"ג (שנדפס מחדש בתחוקה לישראל [לעיל הערה 3], כרך ג, עמ' 260 - 267), שם הוא כותב: "הנה יש לנו, תודה לאל, בירושלים עיר קדשנו ת"ו, גוף הראוי להיות מעין הסנהדרין הגדולה, והוא הרבנות הראשית לישראל". ראו: שם, עמ' 263. עוד בענין יחסו של הרב עזיאל לשאלת חידוש הסנהדרין, ראו: Marc D. Angel, *Loving Truth and Peace*, Northvale, N.J. 1999, pp. 90-94.

בעיית העגינות בעידן המודרני

על אף שהצורך בתקנות עבור נשים שנעזבו על ידי בעליהן אינו תופעה חדשה, בתקופה המודרנית הלכה בעיה זו והחריפה ויצרה בעיה חברתית של ממש. כך, לדוגמה, בנספח לספרו הגדול "סדר קידושין ונישואין" מסביר אברהם חיים פריימן את שלל התקנות שהוצעו בהלכה:

בדורות האחרונים נתפרסמו הצעות מרובות להנהגת שינויים ותיקונים... לתקנת עגונות. הדחיפה להצעות אלה באה מהחמרת בעיית העגונות במאה הקודמת והנוכחית [= המאה התשע עשרה והעשרים]. ביטול עצמאותינו המשפטית וכח-הכפיה של בתי דינו ברוב ארצות הגולה, הנהגת הנישואין האזרחיים והגירושים האזרחיים בארצות המערב והגברת זרם ההגירה היהודית למדינות שמעבר לים העלו את הבעייה הכאובה והמסוכנת ביותר בדיני האישות שלנו: את בעיית העיגון הזידוני של בנות ישראל בידי בעלים משתמטים ויבמין מתנכרים במידה שלא היתה כמותה מאז היותנו לגוי.¹¹

עיון בדבריו של הרב עזיאל בענין זה, משקף היטב את המתח שבו מצויים פוסקי התקופה בבואם לדון בשאלות חמורות אלו: הצורך הדחוף למציאת פתרון לבעיית העגונות ומסורבות הגט מכאן, והחשש מפני שינוי וחיודוש בהלכה, העלול להתפס כנטייה להשקפת עולם רפורמית מכאן. חשוב לציין, שהרב עזיאל עסק במתן מענה ממשי לבעיות של עגונות רבות שהובאו לפניו, אך הוא לא הסתפק בפתרון הבעיות 'אד הוק' ולאחר מעשה, ותחת זאת חפש, כפי שנראה בהמשך הדיון, פתרון כולל שימנע מלכתחילה את המצבים הקשים שבהם נתקל כרב וכפוסק.

במאמרים ובתשובות של הרב עזיאל נמצא שלושה סוגי טיעונים מרכזיים:

11 אברהם חיים פריימן, סדר קידושין ונישואין, ירושלים תשכ"ה, עמ' שפה (להלן: פריימן).

טיעונים פרשניים העוסקים בסוגיות התלמודיות הרלוונטיות לדיון, כגון קידושין על תנאי, הפקעת קידושין, שליחות בגט וכדו'; טיעונים מוסריים וערכיים; טיעונים המבטאים שיקולים פוליטיים, שבחלקם הם גלויים ובחלקם הם סמויים. במסגרת דיוני אתמקד בטיעונים המוסריים-ערכיים ובשיקולים הפוליטיים, שבהם ניכר המתח הרב שלֵּה את הרב עזיאל בעוסקו בסוגיה זו.

הצעת רבני קושטא

בשנת 1924 פָּרְסְמו רבני איסטנבול (היא קושטא) את קונטרס "מחברת קידושין על תנאי", ובו הצעתם לפתרון בעית העגונות על ידי הטלת תנאי בקידושין ובנישואין. הצורך בתקנה זו מנומק בתחילת הקונטרס: "בימים האלה ובזמן הזה, ימי החופש והדרור, חופש מדיני וחופש דתי, ימים אשר אין בהם חפץ, חפצי שמים, וכל אחד לדרכו פונה לעשות מה שלבו חפץ [...]".¹² וכאן מתארים הרבנים את התופעה של עזיבת נשים על ידי בעליהן מסיבות שונות, גיוס לצבא או הגירה לצרכי פרנסה: "יכתתו רגליהם ללכת אל אשר ישאם הרוח, ועל הרוב למקומות רחוקים בארצות אמיריקה ודומיהם אשר שם הוזהב, והיה כאשר ימצאו באשר ילכו די מחסורם ומאווים, ישכחו כלה אהבת כלולותיהם ואשת נעוריהם".¹³

כדי להתמודד עם המצוקה שנוצרה בעקבות ריבוי הנשים הנטושות, הציעו רבני קושטא לתקן תנאי בקידושין ובנישואין. על פי תנאי זה, אם יעזוב הבעל את אשתו ללא רשותה לזמן ממושך, או שיסרב לקבל עליו דין תורה, או שיחלה במחלת רוח או במחלת מדבקת, או שהאישה תפול לפני יבם סרבן או לפני יבם שאבד זכרו - יתבטלו הקידושין למפרע. כדי להוסיף תוקף לתקנתם, קבעו גם שבמצבים אלו יפקיע בית הדין את הקידושין מדין "כל המקדש אדעתא דרבנן מקדש ואפקעינהו רבנן

12 מחברת קידושין על תנאי, קושטאנדינה תרפ"ד, עמ' 3.
13 שם.

לקידושי מינה".

ההצעה נשלחה לחכמי ישראל וביניהם לרב עזיאל, שכתב תשובה ארוכה ומפורטת המסבירה את התנגדותו לתקנת קושטא. בפתח תשובתו הוא מביע הזדהות והבנה למצב החברתי הקשה, שאותו הוא מכיר עוד מתקופת כהונתו כרב בסלוביניקי:

לפני בתי דין הצדק שבגולה עוברים יום יום חזיונות רגילים ומעציבים כאלו: אלמנות שכולות וגלמודות, זקוקות ליבם שעקבותיהן של יבמיהן נעלמה, אלמנות חיות עזובות מבעליהן, צעירות לימים שבעליהן נעלמו ואין עדות מספיקה להתירן מכבלי העיגון, צובאות יום יום על פתחי בתי הדין לבקש להן חופשתן והיתרן מכבלי העיגון. ומפי הרבנים היושבים על כסא ההוראה מתפרצה אנחה עמוקה מכאב לב מאין בידיהם להושיע. מצב יאוש זה גורר אחריו שמד או הפקרות גמורה לבושת.¹⁴

הרב עזיאל אינו מסתפק בתאור מצב חברתי ומוסרי חמור זה, והוא מצביע על סיבותיו. כך, הוא מאריך בתיאור אידיולי של המשפחה היהודית בחברה המסורתית, אך - הוא ממשיך ומתאר - הזנחת החינוך היהודי, השפעתן הרעה של תרבויות זרות ופריקת עול תורה ומצוות גרמו לערעורו של מצב אידיולי זה ולפרוקן של משפחות רבות. לפיכך, התקנה היסודית לתיקון מצב זה היא: "להשיב את עמנו אל התורה ואל התרבות היהודית המוסרית".¹⁵ באשר להצעת רבני קושטא, אין, לדעת הרב עזיאל, לקבלה חרף המצב הקשה, מהסיבות שלהלן:

1. נזק לעומת תועלת

אמנם התקנה תשחרר את העגונות, אך היא עלולה לעודד בעלים לעזוב

14 שו"ת משפטי עזיאל, אבן העזר, תל-אביב תרצ"ח (יצא לאור מחדש ירושלים תשס"ב), סימן מד (להלן: שו"ת משפטי עזיאל).

את נשותיהן לאנחות. טעמו של דבר: בעקבות התקנה, כל מי שמאס באשתו ורוצה להפטור ממנה ומאחריות כלכלית כלפיה, יעלם למספר שנים כדי שיפקיעו את קידושיו. בעל כוזה יהיה פטור משלום הכתובה ופנוי לישא אישה אחרת ללא כל מאמץ מצדו. "אחרי תקנה זאת", מבהיר הרב עזיאל, "גם הטובים והמעולים ברצותם להפטור מנשותיהם יסעו שלא ברשות... ויתבטלו הקידושין ונמצא א"כ שלא עשה שום חטא ועון כלפי אשתו...".¹⁶

2. פגיעה במעמד המקודש של הנישואין בישראל¹⁷
 קידושין ונישואין על תנאי יהפכו את הקשר בין בני זוג לקשר של שותפות רעועה, שבכל רגע עשויה להתפרק למפרע, או אם להשתמש בניבו של הרב עזיאל: "בתקנה זו הננו פושטים מעל הנישואין הצורה הנהדרה והקשר הבריא של קדושין נצחיים, ונותנים להם צורה פעוטה של קשר שותפי רעוע".¹⁸ בנוסף לכך, האפשרות לבטל את הנישואין במקרה של מחלת רוח או מחלה מדבקת היא, לדעתו של הרב עזיאל, בלתי מוסרית בעליל. אדרבה: חובתה של בת הזוג לטפל בבעלה הנתון במצב גופני או נפשי קשה.

3. הבעיות ההלכתיות שבהפקעת קידושין
 תנאי בנישואין הוא, לגרסתו של הרב עזיאל, בעייתי מבחינה הלכתית, שכן הוא הופך למפרע את כל יחסי האישות שהיו בין בני הזוג לזנות. כמו כן סובר הרב עזיאל, שהפקעת הקידושין אינה תקפה במצבים כאלה, שכן ההפקעה המוזכרת בתלמוד מועילה רק במקרים של קידושין שלא כהוגן,

16 שם.

17 תפיסת הנישואין היהודיים כבעלי מימד של קדושה, באה לידי ביטוי בהתנגדותו של הרב עזיאל להכרה בתוקפם של נישואין אזרחיים. על כך ראו מכתבו לרב אברהם פרייס, שם, ח"ב, ירושלים תשכ"ד, סימן נד. לניתוח דבריו ראו מאמרי "כדת משה וישראל" - מהות הנישואין בעיניהם של פוסקי ההלכה במאה העשרים: הנישואין האזרחיים כמקרה מבחן", שעתידי לראות אור בכתב העת "תרבות דמוקרטית".

18 שו"ת משפטי עזיאל, סימן מד.

או כאשר בגט שניתן יש ספק, או כשישנה עדות מיתה. לכן, מבחינה הלכתית, במקרים הנזכרים בתקנת רבני קושטא אין להפעיל הפקעת נישואין למפרע.

בסופו של דבר, מסכים הרב עזיאל כי ניתן לתקן תנאי בנישואין רק בשל אחת משתי הסיבות הבאות: 1. פטירת האישה מחליצה במקרה של אח המסרב לחלוץ. 2. במקרה שהבעל המיר את דתו. הרב עזיאל אף מציע נוסח מסודר לתנאי, אך חותם את התשובה בוו הלשון:

והיו דברי אלה להלכה ולא למעשה עד אשר יסכימו גדולי הרבנים וגאוני דורנו שבארץ ישראל ותפוצות הגולה ובלא זה אני מבטל דברי לגמרי והיו כלא היו ואין בהם אלא ערך של משא ומתן בהלכה.¹⁹

הצעתו של הרב עזיאל

עשר שנים לאחר פרסום תקנת רבני קושטא, פרסם הרב עזיאל מאמר נוסף בענין תקנת עגונות.²⁰ הפעם הוא אמץ את הצעתו של רבי יעקב משה טולידאנו²¹ מצירים, שאף הוא הביע את התנגדותו להצעתם של רבני קושטא, והוסיף לה כמה שינויים. כהקדמה להצעתו כתב הרב עזיאל:

בשאלה זו דנתי בארוכה בתשובתי על קונטרס תנאי בנשואין שפרסמו רבני קושטא והראיתי בראיות ברורות ונכוחות שאין ממש בתקנתם שהיא לדעתי קלקלה מרובה ולא תקנה. אולם בכל זאת אי אפשר להתעלם לגמרי משאלה מרה זו שאנו רואים יום יום צעירות רבות נשארות כאלמנות חיות כל ימיהן... ורבות

19 ש.ם.

20 בן ציון מאיר חי עזיאל, "הצעה לתקנת עגונות", המאור (אייר תרצ"ה), עמ' נט-סג. המאמר נדפס שוב בשו"ת משפטי עזיאל, סימן מה.

21 יעקב משה טולידאנו, שו"ת ים הגדול, אבן העזר, קהיר תרצ"א, סימן עד (להלן: שו"ת ים הגדול). הרב טולידאנו נולד בטבריה בשנת 1880 וכהן כרב במלטה, קהיר, אלכסנדריה. משנת 1942 ועד פטירתו בשנת 1960 כהן כרבה הראשי של תל אביב-יפו. ראו אודותיו: צבי זוהר, האירו פני המזרח, תל אביב תשס"א, פרק 14.

ומרות הן תוצאות העגון ויאוש זה מכל הבחינות וחובה עלינו לחשוב ולהגות בשאלה זו.²²

חריפותה של הבעיה החברתית אינה נותנת לרב עזיאל מנוח, והוא רואה בהצעתו של הרב טולידאנו מפתח חדש לפתרון הבעיה. הצעתו של הרב טולידאנו שונה מזו של רבני קושטא, בעיקר בכך שהיא מעתיקה את מרכז הכובד מהתנהגותו של הבעל לשיקול הדעת של בית הדין. בסיס ההצעה הוא תנאי שמתנה הבעל בעת הקידושין. על פי תנאי זה, הוא מקדש את האשה "על דעת רבני בית דין צדק שבעיר, שאם ימצאו שלא התנהג אתה כדין וכשורה, שיהיה הכח בידם להפקיע קידושיו אלו למפרע".²³ כיון שהסמכות היא ביד בית הדין, אין מקום לחשש שהעלה הרב עזיאל, שהבעל ינצל את התקנה כדי לפטור את עצמו מתשלום הכתובה וכדו'.

יחד עם זאת, מציע הרב עזיאל לשנות את נוסח התנאי שנסח הרב טולידאנו, ולהשמיט את המשפט התולה את הפקעת הקידושין בהתנהגותו של הבעל, משום שהוא עשוי לתת נשק לבעל הרוצה להשתחרר מחובותיו הכלכליות והאחרות כלפי אשתו. תחת זאת, הוא מציע שהפקעת הקידושין תעשה רק במקום שיש בו עיגון לאיש ולאשה. בנוסף לכך, מבקש הרב עזיאל להגביל את סמכות ההפקעה אך ורק למועצת הרבנות הראשית בירושלים, ולא לכל בי"ד מקומי. בכך מבקש הרב עזיאל לרכז את הסמכות ההלכתית בידי הרבנות הראשית בירושלים, שכן כפי שראינו לעיל, הוא ראה אותה כגרעין לתקומתה של הסנהדרין, ולכן רק בה יש לקבל את ההכרעות ההלכתיות המשמעותיות. הוא אף הציע שכל המקדש אשה יאמר כך (את התנאי יכתבו גם בכתובה):

הרי את מקודשת לי בטבעת זו כדת משה וישראל עד שלא ימחו
בחי ו אחרי מותי בי"ד שבעיר זו בהסכמת בית דין המחוז או

22 שו"ת משפטי עזיאל, סימן מה.

23 שו"ת ים הגדול, סימן עד.

המדינה ובהחלטת מועצת ונשיאי הרבנות הראשית של כנסת ישראל בירושלים, ומסבה מוכרחת של עיגון.²⁴
בסופה של התשובה סייג הרב עזיאל את הצעתו:

כל דברי אלה אין להם אלא ערך של הצעה ובסיס למשא ומתן של הלכה. כי שאלה כזו אינה גדונית על ידי בית דין יחידי של עיר אפילו של מדינה ממדינות ישראל. וגם אם תהיה מוסכמת מבחינה הלכותית כביעתא בכותהא אין ליחיד ולא לקהל לדון ולהורות בה אלא אחרי הסכמת קהלות מרכזיות וחשובות מישראל, והכנסתה בסדר הנשואין.²⁵

בסיוג זה באה לידי ביטוי עמדתו המתונה של הרב עזיאל ביחס למעמדה של הרבנות הראשית. על אף חשיבותו של מוסד זה והיותו התשתית של הסנהדרין, יש לדעתו צורך בהסכמה רחבה של קהילות מרכזיות בגולה, כדי שאפשר יהיה לגבש תקנה בעלת השלכות רבות ומשמעותיות מסוג זה.

בתשובה זו, נראה שהרב עזיאל חוזר בו מבקורתו נגד רבני קושטא, ביחס לסמכותם של חכמים להפקיע קידושין. בעוד בתשובתו לרבני קושטא הוא שלל מכל וכל את אפשרות ההפקעה (להוציא המקרים המפורשים בתלמוד - קידושין שלא כהוגן, מצב שניתן גט שיש בו ספק, או כשיש עדות מיתה), כאן הוא מוכן לאמץ את ההפקעה כאמצעי לפתרון בעית העגונות. ואמנם, במענה להשגות נגדו, הסביר הרב עזיאל שאכן, בסמכותם של חכמים להפקיע כל קידושין:

...אלא שחכמים הגבילו רצונם בתנאים מסוימים, שהרי בתנאי זה אין ב"ד מחויבים להפקיע הנשואין אלא הדבר תלוי בדעתם ורצונם... ואם כן הוא בסתם קידושין כל שכן הוא במפרש תנאו

24 שו"ת משפטי עזיאל, סימן מה.

25 שם.

ותולה קידושיו ברצון ב"ד מסבת עגונה ודאי שמהני שפיר תנאו ואין בזה משום בעילת זנות אלא מצוה הוא שעושה לתלות נשואיו בדעת חכמים שלא יהיו למכשול חטא ועוון לבגוד באשת חיקן שהיא חברתו ואשת בריתו ולעגנה כאלמנה חיה.²⁶

כלומר, אכן קיימת הסמכות להפקיע קידושין בעת הצורך, ונדאי שאפשרות זו קיימת כאשר הבעל מתנה בפירוש בעת הקידושין שהוא תולה את קידושיו ברצונו של בית הדין. היותו של התנאי תלוי ברצונו של בית הדין, פותרת עוד בעיה שהטרידה את הרב עזיאל בהתיחסו להצעת רבני קושטא; כפי שראינו, סבר הרב כי תנאי בנישואין פוגע במהותם של נישואין כדת משה וישראל: "בתקנה זו הננו פושטים מעל הנשואין הצורה הנהדרה והקשר הבריאי של קדושין נצחיים, ונותנים להם צורה פעוטה של קשר שותפי רעוע".²⁷ אולם דבר זה, שב ומסביר הרב עזיאל, נכון כאשר מדובר בתנאי התלוי במעשיו ורצונו של הבעל, ולא כאשר הוא תלוי בהכרעת בית דין: דתנאי בנשואין שהוא לטובתו הוי כעסק שותפי והרי זה כבועל לשם זנות. ... אבל תנאי נשואין שתלוי בדעת בית דין או בדעת האב הואיל ואינם תנאי של רצון להנאתו ולטובתו של המתנה אלא תנאי המכוון שיהיו הנשואין מתוקנים משופרים וקדושים דכל המתנה בכך אין דעתו על רצונו הפשוט של האב אלא על רצונו הנובע מתוך תקנת הקידושין שיהיו הגונים, הלכך אף על פי שיתבטלו לאחר זמן אין זה בגדר בעילת זנות ... אנו אומרים להם: הנהיגו את נשואיכם כדת וכהלכה שלא יהיו לפוקה ומכשול עוון, כדי שלא תהיינה בעילותיכם בעילת זנות וכדי שיתקיימו הקדושין לפי תעודתם הקדושה של בנין וקיום בית קדוש מלא שלום ואהבה בישראל.²⁸

26 שם, סימן מו.

27 שם, סימן מד.

28 שם, סימן מו.

תפיסת הקדושה שבנישואין אינה נפגעת מתקנת התנאי, מפני שאין בכוחו או בסמכותו של הבעל לבטל את הנישואין. סמכות זו נתונה אך ורק לבית הדין, הפועל לטובת "תעודתם הקדושה" של הנישואין בישראל.

התגובות להצעתו של הרב עזיאל ותשובתו למשיגים

הצעתו של הרב עזיאל עוררה התנגדויות רבות. בהסכמה שכתב הרב הרצוג לספר "משפטי עזיאל אבן העזר" הוא כותב: "ברם צריך אני להצהיר שאין דעתי מסכמת כלל לאותה הצעה שבסימן מה בענין קדושין על תנאי...".²⁹ הרב הרצוג היה שותפו של הרב עזיאל ברבנות הראשית, ויחדיו הם תקנו תקנות חשובות. לכן התנגדותו להצעת הרב עזיאל היא בעלת משמעות רבה. לדעתו של הרב הרצוג, אין בידי חכמי הדור להפקיע קידושין.³⁰

אחת הבקורות המענינות, שעליה מגיב הרב עזיאל בפרוט, היא בקורתו של הרב שלמה יוסף זוין, שפרסם מאמר תגובה בגליון הבא של הבטאון בו פורסמה הצעתו של הרב עזיאל, "המאור".³¹ לפני שאנתח את דבריו, מן הראוי להקדים ולספר על יוזמותיהם של רבני צרפת עוד משלהי המאה התשע עשרה, יוזמות שעוררו עליהם את זעמם של רבים מן הרבנים במזרח ומרכז אירופה, שכן לאור תגובות אלו, ניתן להבין את התנגדותם של הרב זוין ורבנים אחרים ליוזמתו של הרב עזיאל.

בשנת 1884 נחקק בצרפת חוק הנישואין והגירושין האזרחיים, שחייב גם יהודים להנשא ולהתגרש במערכת הצרפתית האזרחית. מצב חדש זה גרם למצבי עיגון קשים. היו מקרים שבהם הבעל גרש את אשתו גירושין אזרחיים אך סרב לתת לה גט כדת משה וישראל. כדי להתגבר על בעיה

29 שם, ההקדמה.

30 ראו: תחוקה לישראל, כרך א, חלק א, פרק ששי. בעמ' 74 הוא מתיחס ברמיזה לפולמוס סביב הצעת רבני צרפת: "ואולם מעולם לא שמענו ח"ו מי שיעשה מעשה בדבר. וכשעמדו תוקעין עצמם לדבר הלכה ורצו לחדש דבר בזה מחו להם גדולי הדור ז"ל במרופתא על מוחם ונשתקע הדבר ולא יאמר".

31 שלמה יוסף זוין, "אין תנאי בנישואין", המאור, (סיון-תמוז תרצ"ה), עמ' פו"ב.

זו, הועלו באותן שנים מספר הצעות שנדחו ולא נתקבלו. בשנת 1907 שוב נתכנסו רבני צרפת והחליטו על תנאי בקידושין, שלפיו אם הבעל גרש את אשתו על פי החוק האזרחי וסרב לתת לה גט כדת משה וישראל, יופקעו קידושיה והיא תהא מותרת להנשא. באותן שנים ישב בפריז רב מזרח-אירופי, הרב יהודה לובצקי, שכהן כרבם של יוצאי פולין, רוסיה ורומניה בפריז. הרב לובצקי התנגד לכל ההצעות ונסה לטרפדן על ידי פניה לרבנים במזרח אירופה. פניה זו הביאה בעקבותיה מכתבים ותגובות של התנגדות נחרצת ליוזמתם של רבני צרפת, ואכן בסופו של דבר נגנזה ההצעה.³²

בשנת 1930 יצא לאור בוילנא הספר "אין תנאי בנישואין", שבו נאספו כל התכתובות בנושא התנאי הצרפתי.³³ בספר נדפסה תגובתו של ר' דוד צבי הופמן, ראש בית המדרש בברלין, להצעת רבני צרפת משנת 1907. לאחר דיון בהיבטים ההלכתיים של התנאי, הוא כותב:

עוד אחת אדבר והיא דבר גדול אצלי. הנה ידוע שכבר קמו רעפורמער כופרים וביטלו החליצה מכל וכל... ועתה אם הרבנים הרוצים להתנהג על פי הדין של תורה יחקו את המינים האלה לבטל תורת גיטין וחליצה ע"י קידושין על תנאי... מ"מ מה יאמרו המינים הנ"ל? הן אלה האדוקים עוד בדין התורה כבר הודו שחקותיהם לא טובים ושאיין רוח העת נוחה מהן, ומה שאנחנו בטלנו בדרך ישרה ופשוטה, הן הם ביטלו בדרך עקלתון בעקיפין ובהערמות! ואנן מה נעני אבתריהון? וכי יש לנו ח"ו חלול השם גדול מזה?! אשר על כן לפי עניות דעתי אין לתקן בשום אופן שיהיו כל קידושין על תנאי.³⁴

32 על השתלשלות הענינים ראו: אהרן דוב אלטר וואראנווסקי, אין תנאי בנישואין, וילנא תר"ץ, עמ' 1 - 14 (להלן: אין תנאי). תמצית הסיפור נמצאת גם אצל: פריימן, עמ' שפט-שצ.

33 אין תנאי, שם.

34 שם, עמ' 18.

לדעתו של הרב הופמן, הצעתם של רבני צרפת מחלישה את המאבק נגד הרפורמה, מפני שהיא מודה בכך שההלכה אינה מתאימה למצב החדש. היומרה להציע תקנה גורפת, תחזק את טענותיהם של הרפורמים, ולפיכך אין לקבלה. בהקדמת הספר מובאים דבריו של ר' חיים עוזר גרודזינסקי מוילנה, שהיה הדוחף העיקרי להדפסת הספר "אין תנאי בנישואין". הוא התנגד באופן עקרוני לתקנות גורפות בעניני נישואין, "כי אין לדון ממקרים בודדים יחידים היוצאים מן הכלל לתקן תקנות כלליות".³⁵ לדעתו, הרבנים צריכים להמשיך ולפתור אחת לאחת את בעיות העגונות. ניכר מן המכתב, שחששו הגדול של הרב גרודזינסקי חרג מעבר לנושא התקנות בנישואין. בתחילת המכתב הוא סיפר, שרבני צרפת שהציעו תקנות אלו "לא היו מן הריפורמים, רק מחסרון ידיעה נדמה להם שיש איזה תקנה בדבר...".³⁶ צ'לה של הרפורמה מרחף על דבריו, ונדמה שהסיבה העיקרית להתנגדותו היא הדמיון לתיקוני הדת של הרפורמים. ביטוי מובהק לחשש הגדול מ"הרפורמיות" שבסוג כזה של תקנות, ניתן למצוא בהקדמת המו"ל של ספר זה, אהרן דוב אלטר וורנובסקי:

מרגישים אנו על עצמנו את כל תוקף מרירות "הגלות אצל היהודים" היינו אצל אלה ה"מתיוונים" שלנו, אשר ידם וזרועם קשה לנו הרבה יותר מכל חמת המציק... והם הריפורמים הראשונים בארצות המערב זה יותר ממאה שנה אשר באו לתקן דת קדשנו לפי רוח הזמן...³⁷

בהמשך מספר המו"ל, שהחלטה להדפיס את הספר בוילנא למעלה מעשרים שנה אחרי יוזמת רבני צרפת, נובעת מן הצורך להאבק ביוזמות חדשות בענין היתר עגונות וקידושין על תנאי.

המאבק נגד תקנת התנאי בקידושין חרג, אפוא, מעבר לבקורת ההלכתית על מהותו של התנאי ודרך ניסוחו. לפנינו מאבק עקרוני נגד טענות

35 שם, עמ' IV.

36 שם, עמ' III.

37 שם, עמ' VI.

העשויות לחזק את מגמותיה של תנועת הרפורמה, שעל פיה יש לתקן ולשנות את ההלכה על מנת להתאימה לנסיבות הזמן. יתכן שהרב עזיאל לא התיחס לסיפור התנאי הצרפתי ולתגובות עליו, כיין שלא הכירו. אך נראה שאף אם הכיר פולמוס זה, הוא לא הסכים לגישת המתנגדים, השוללים עקרונות כל נסיון לתקן תקנה.

הרב זוין פותח את התנגדותו להצעתו של הרב עזיאל בטענה שהיא דומה להצעה הצרפתית:

מבלי להכנס בפלפולא דאורייתא בעצם הענין מצדו ההלכותי, הנה הרי ידוע ומפורסם הדבר שההצעה בכללותה ובעיקרה לא חדשה היא, וכבר רצו רבני צרפת זה לפני הרבה שנים לחדש ככה, וכל הגאונים כולם הרעישו העולם ע"ז ויצאו חוצץ בדברים נמרצים וחוצבים להבות אש למחות נגד קדושת חיי המשפחה ואסרו באיסור גמור לתקן זה, ולא עלתה בידי המחדשים להוציא מחשבתם לפועל, ומי יבוא אחרי המלך, מאן מלכי רבנן לפקפק ולהרהר אחרי פסקם... והנה עתה בא כבוד הרב הראשי שליט"א לחדש הישנות, ולהחזיק בהצעת המחדשים, אתמהה! ואם יש שינוי בפרטים בין הצעת המתקנים מלפנים להצעת כבוד הרב שליט"א אין זה מעלה ומוריד בעיקר הענין בכללו.³⁸

נהיר הוא שלטענה זו יש אופי פוליטי. כיצד, תוהה הרב זוין, ניתן לחלוק על אותם רבנים גדולים שהתנגדו לתנאי של רבני צרפת, "ולהחזיק בהצעת המחדשים"? זאת טוען הרב זוין מבלי להיכנס לפרטים ההלכתיים של ההצעה. הדמיון בין הצעת הרב עזיאל לזו של רבני צרפת, "המתקנים והמחדשים" (במשמעות שלילית כמובן), הוא אפוא הפוסל אותה.

הרב עזיאל השיב לטענותיו של הרב זוין במאמר ב"המאור", כסלו

תרצ"ו.³⁹ בפתח המאמר הוא סוקר תקנות קדומות שמטרתן למנוע את עיגונן של בנות ישראל. בכך הוא מבקש לדחות את טענתו של הרב זוין בדבר החדשנות המיוחסת לו:

ובזה סרה השגתו הראשונה של הרה"ג ש"י זוין יצ"ו באמרו, והנה עתה בא כבוד הרב הראשי לחדש הישנות ולהחזיק בהצעת המחדשים, אתמהה! לא ידידי הרה"ג! אין חלקי ולא יהא חלקי בין המחדשים ולא בין אלה המחזקים בידם אבל יהא חלקי בין המתקנים על יסודות ההלכה ומקימים בעצמם "מזקנים אתבונן כי פקודיך נצרתי". ידידי הרה"ג הנזכר היצ"ו הוסיף וכתב ואם יש שינוי בפרטים בין הצעת המתקנים מלפנים ולהצעת כבוד הרב אין זה מעלה ומוריד. אני אומר לא זו היא דרכה של תורה לדחות בקש ולומר אין זה מעלה ומוריד שכל שנוי בפרטי ההלכה מעלה ומוריד ומשנה את הדין מפטור לחיוב ומאיסור להיתר.⁴⁰

הרב עזיאל מבחין אפוא בין "המחדשים" - שהם פסולים גם בעיניו מפני שדבריהם אינם מבוססים על יסודות ההלכה, לבין "המתקנים על יסודות ההלכה" - שפעולתם הכרחית לקיומה התקין של החברה על פי ההלכה. הצעתו שלו היא תקנה המבוססת על יסודות ההלכה, ולפיכך יש לדון בה בצורה עניינית. מן הראוי לציין שכפי שנראה להלן, כאשר מתיחס הרב עזיאל להצעה של הרבנים הקונסרבטיבים בארה"ב לתקנת העגונות, הוא נוקט באותה דרך שבה נקט הרב זוין ופוסל את ההצעה מבלי לדון בפרטיה ההלכתיים.

טענה נוספת שמעלה הרב זוין כנגד הצעתו של הרב עזיאל, היא שההשלכות החברתיות של התקנה הן בעייתיות:

כל מי שרצה לעזוב את אשתו בשביל שהקדיחה תבשילו או

39 בן ציון מאיר חי עזיאל, "אל ההצעה לתקנת עגונות", המאור, (כסלו תרצ"ו), עמ' יח.כז. המאמר חזר ונדפס במשפטי עזיאל, סימן מו.

שמצא אחרת נאה הימנה, שלפנים בישראל היה צריך להטריח את עצמו בכתיבה וחתימה ג"פ [גט פיטורין] לאשתו... ועכשיו אחרי תקנה זו נפתח לו את הדרך לגמרי שאפילו לג"פ לא יצטרך אלא יעזוב את אשתו וילך למקום שלבו חפץ בלב שוקט ובטוח שאחרי שהיא נשארה עגונה אזי כעבור זמן של יב חודש יפקיעו הרבנים את הקדושין למפרע וחסל....⁴¹

לשון אחר: התקנה שמציע הרב עזיאל תגרום, לדעת הרב זוין, לכך שבעלים יעזבו את נשותיהם ללא יסורי מצפון, שהרי לאחר שנת העדרות הבעל, יתירו להן הרבנים להנשא מחדש. יש לזכור שזו בדיוק היתה טענתו של הרב עזיאל עצמו נגד רבני קושטא. מכל מקום, הרב עזיאל דחה טענה זו כשהוא מסכם:

ובמקום שהקלקלה היא לפנינו בכל מוראה אין אנו רשאים להתעלם מן המציאות מפני חששות רחוקות שאין בהם ממש, ולדעתי קו המידה לכל פעולותינו ותקנותינו הוא: ההלכה! וכל מקום שאין ההלכה מתנגדת לה אין לנו אלא לומר: כי ישירים דרכי ה' צדיקים ילכו בהם ופושעים יכשלו בהם.⁴²

כלומר, המצב החברתי הקשה מחייב את הרבנים למציאת פתרון הלכתי לבעיית העגונות. המבחן העיקרי הוא תוקפה ההלכתי של התקנה, ולא ההשלכות העלולות להגרם בגינה. לאחר דיון ארוך בטענות ההלכתיות נגד הצעתו, כותב הרב עזיאל:

עוד זאת אני רואה שלפי מצב הדברים בדורנו זה עלול הדבר לקלקלה מרובה שבאה מתוך יאוש לתקן תקנות כאלו שאין להם יסוד בהלכה או שהמעונינים יבקשו להם מוצא לעגונם הממושך על ידי גט אורחי או עדויות שקר מתוך יאוש לעגונם למשך כל

ימי חייהם.⁴³

41 ראו לעיל הערה 31.
42 משפטי עזיאל, סימן מו.
43 שם.

הרב עזיאל חש שהתאבנות המערכת ההלכתית וסרובם של החכמים לתקן תקנות למניעת עגינות יגרמו לכך, שמתוך מצוקת העיגון תנשאנה נשים מבלי שקבלו גט כשר. כמו כן, עלול מצב חברתי זה לעודד אנשים שאינם ראויים, לדעתו של הרב עזיאל, לתקן תקנות בלתי מבוססות. בכך הוא רומז כנראה להצעות אחרות שעלו בעולם היהודי, אחת מהן היא זו של הרב עפשטיין וחבר הרבנים הקונסרבטיבים בארה"ב.

שליחות לגט - הצעת הרבנים הקונסרבטיבים ותגובתו של הרב עזיאל

במקביל לפולמוס סביב ההצעות לתנאי בנישואין, התקיים בשנות השלושים של המאה העשרים פולמוס על הצעתו של רב קונסרבטיבי מארה"ב, הרב יהודה ליב עפשטיין.⁴⁴ בשנת 1930 פרסם הרב עפשטיין קונטרס קצר בשם "הצעה למען תקנת עגונות". בראשית החיבור הוא מתאר את בעיית העגונות ההולכת ומחריפה: "קול צעקת עגונות גלמודות נשמע מרחוק ומקרוב ומספרן עולה לאלפים ולרבבות [...] רבות מהן בועטות בתורה ובמסורה הקדושה ונשאות לאנשים בלי גט פטורין מבעליהן ומלאה הארץ זמה ומתרבים ממזרים בישראל".⁴⁵ הוא סוקר את ההצעות לקידושין על תנאי של רבני תורכיה ואחרים, אך דוחה אותן מכמה סיבות. בין השאר הוא כותב: "שהבנים שיהיו לה יהיו פגומים במובן הנמוסי דשמה יתבטלו הקידושין ונמצאו נולדו שלא בקידושין כמו ילדי זנות".⁴⁶

44 לתיאור הפרשה מן הווית הקונסרבטיבית, ראו: יהודה ליב עפשטיין, לשאלת העגונה, ניו יורק ת"ש (להלן: לשאלת העגונה); *Proceedings of the Committee on Jewish Law and Standards of the Conservative Movement 1927-1970*, vol. 2, David Golinkin (ed.), Jerusalem 1997, pp. 619-711; מוניק זיסקינד גולדברג ודיאנה וילה, זעקת דלות, מכון שכטר, ירושלים תשס"ו, פרק רביעי (להלן: זיסקינד ווילה). לתיאור הפרשה מן הווית האורתודוקסית, ראו: אגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה, לדור אחרון, ניו יורק תרצ"ז (להלן: לדור אחרון); צבי גרטנר ובצלאל קרלינסקי, "אין תנאי בנישואין" (חלק ב), ישורון ט (תשס"א), עמ' תרס"תשי; (חלק ג), ישורון י (תשס"ב), עמ' תשי"תשנ (להלן: גרטנר וקרלינסקי).

45 יהודה ליב עפשטיין, הצעה למען תקנת עגונות, ניו יורק תר"צ, עמ' 5.

46 שם, עמ' 6.

לפיכך מציע הרב עפשטיין הצעה אחרת כתקנה לפתרון בעית העגונות. על פי הצעתו, בכל טקס נישואין ימנה הבעל את האשה להיות שליח לכתוב את הגט (ע"י בית דין) של עצמה. במצב של עיגון, תוכל האשה להפעיל את מינוי השליחות הזה ולהתגרש בבית הדין. הצעתו של הרב עפשטיין אינה חדשה לגמרי, כפי שהוא עצמו מציין. קדם לו הרב בן ציון אלקלעי, מחכמי ירושלים,⁴⁷ שכתב הצעה דומה בשנת 1912 כתשובה לחכמי אלג'יר.⁴⁸ הצעתו של הרב אלקלעי היתה, שבשעת הקידושין ימנה הבעל שליח לגרש את אשתו, אם וכאשר יגרש אותה הבעל בערכאות של נכרים. הרב עפשטיין הציע למנות דוקא את האשה לשליח, ובכך חשב לפטור בעיות הלכתיות שעולות מהצעתו של הרב אלקלעי.

הצעתו של הרב עפשטיין עוררה תגובות נועזות בקרב הרבנים האורתודוקסים בארה"ב, ובאספת "אגודת הרבנים" שהתקיימה בניו יורק בכ"ו אייר תרצ"ה, בנוכחות שלוש מאות רבנים, הוכרז חרם על כל מי שיעשה שימוש בהצעתו של הרב עפשטיין - הרב, החתן והכלה, והעדים. בנואמו בפני האספה אמר הרב יוסף קאנוויץ, נשיא אגודת הרבנים: "רבותי! קראנו לאספה את הרבנים שבמדינה ... להגן על קדושת וטהרת המשפחה בישראל. יודעים אנו כי אי אפשר להמשיך את קיום האומה, בלי קדושת המשפחה וטהרתה, אנהנו הרבנים צריכים ומחויבים אנו

47 הרב בן ציון אלקלעי נולד במרוקו בשנת תרי"ח (1858), גדל והתחנך בטבריה, ונפטר בירושלים בשנת תרע"ג (1913). הוא שמש כשד"ר מטעם 'קופת רבי מאיר בעל הנס' בארצות צפון אפריקה, וכהן כמורה צדק בחברון ובירושלים. אודותיו ראו: מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, חלק ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 90 - 91.

48 כפי שראינו לעיל, החל משנת 1884 חזי החוק הצרפתי את כל האזרחים, ובכלל זה היהודים, להנשא ולהתגרש במסגרת אזרחית. מצב זה גרר אתריו תופעה של נשים יהודיות שנשארו כדת משה וישראל והסתפקו בגירושין אזרחיים, באותם מקרים בהם סרב הבעל לתת להן גט. הצעתם של רבני צרפת להציב תנאי בנישואין כדי למנוע בעיה זו, לא התקבלה כידוע, ולא ניתנו מענה למצב מסוכן זה. רבני אלג'יריה, שהיתה קולוניה של צרפת, ואשר אזרחיה היהודים נשארו (החל משנת 1870) אזרחות צרפתית, חיפשו פתרון מסיוג אחר למצוקתם ופנו לרב אלקלעי בירושלים, בבקשה לפתרון הלכתי. פנייתם ותשובתו של הרב אלקלעי ראו אור לראשונה באלג'יר סמוך לשנת תרע"א, תחת הכותרת "קונטרס תקנת עגונות: אשר טפחתי ורביתי ... פה אלג'יר" (עותק מצוי בספרייה הלאומית). עותק שהיה בכתב יד הגיע לידי הרב עפשטיין והודפס ב"לשאלת העגונה".

למסור נפשנו על קדושת ישראל".⁴⁹ רבני אגודת הרבנים דאמריקה גייסו למערכה את כל העולם האורתודוקסי. רבנים מליטא ומפולין, מתורכיה ומארץ ישראל, ספרדים כאשכנזים, התגייסו להתנגדות העזה להצעה הקונסרבטיבית. בדברי הפתיחה לספר "לדור אחרון", המאגד את מכתבי הרבנים המתנגדים, נאמר: "האויב והשונא הבא מחוץ, מאומות העולם ... אין בכוחו להכחיד את ישראל מגוי ... אבל מסוכן הוא עד מאוד האויב הפנימי, פריצי ישראל ומרשיעי ברית, מכל המינים והסוגים, רפורמר, חפשים בדת, המהרסים והמחריבים, שממנו יצאו ... על כן מצאה אגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה לחובה קדושה להוציא לאור ספר זה".⁵⁰

מבין שלל מכתבי החורמה, נצטט את מכתבו של הרב עזיאל שנכתב בשנת

51:1936

הסירו מכשול מדרך עמי!

בחרדה וכאב לב שמעתי החלטתם המוזרה של אלה המתימרים לרבנים ודואגים לתקנת בנות ישראל, לתקן בסדור חופה וקדושין גם מינוי שליחות לגרושין שאם יעזוב את אשתו שלש שנים או שהיא תשיג פטורין בערכאות שיתן לה השליח גט.

החלטה מוזרה זו החרידה את כל שומעיה בכלל, ואלצה את גדולי וגאוני הרבנים שבארץ ישראל ובראשם גאון עזנו מרק הגראי"ק [הרב קוק] נשיא הרבנות הראשית לא"י וצוק"ל, לצאת במחאה נמרצת נגד המתקנים מקלקלים מצד אחד, ובדברי עידוד לחזק ידי אגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה שעמדו בפרץ לעקר מזימה זו ...

ההצעה כשהיא לעצמה היא מוזרה ומגוחכה שעושה את כל הנישואין ללעג ושחוק, ומתוך כך גם להפקר ומעשה תעתועים. כי איך יתואר דבר זה שביד אחת יושיט טבעת הברית של הקידושין,

49 לדור אחרון, עמ' טו.

50 שם, עמ' י.

51 שם, עמ' סד-סז; משפטי עזיאל, סימן מח.

ובידו השנית יכתוב או יחתום על מנוי השליחות לגרשה, ואין זה אלא מעשה תעתועים מכוער שנותן את עושיו ללעג וקלסה ועשהו את הנשואין למשחק ילדים.

בתקנה זו שקלקלתה מרובה אנו הורסים קדושת הנשואין הישראלים ועושים אותם לנשואי זנות שכלל גדול בתורת הנשואין שהם צריכים להיות קשר קיימא בין האיש והאשה ולא הסכם הדדי שעלול להתבטל בכל מקרה שהוא.

כפי שנאמר קודם, יש דמיון רב בין הטענות של הרב עזיאל כלפי רבני קושטא לטענות של הרב זוין נגד הרב עזיאל, ולטענותיו של הרב עזיאל כלפי הרבנים הקונסרבטיבים. בכולן חוזרות האמירות ביחס לקדושת חיי הנישואין ולערעור על קדושה זו, שיגרם על ידי ההצעה החדשה. בהמשך הדברים דן הרב עזיאל בכמה נושאים הלכתיים הקשורים להצעתו של הרב עפשטיין, אך כפי הנראה, הוא לא קרא את הצעתו של הרב עפשטיין במלואה. הרב עפשטיין הגיב להשגות ולטענות נגדו ופרסם את הדברים בספרו "לשאלת העגונה", שם הוא מתייחס, בין השאר, לדברי הרב עזיאל:

דברתי פנים אל פנים עם רבנים שונים אשר חתמו על המחאות נגד הצעתי והודו בפה מלא שלא קראו את מחברתי ... אחד מן המכתבים שנתקבל במשרד הרבנים של אגודת הרבנים הוא מאת הרב הגאון עזיאל מתל אביב והוא התוכח שם במכתבו על הסוגיא של מילי לא מימסרן לשליח ומראה באצבע שלא ראה את מחברתי ולא ידע שאנוכי הקדשתי את רוב הספר לסוגיא של מילי לא מימסרן לשליח ואע"פ שלא ראה את מחברתי מימיו הרשה את עצמו לצאת במחאה נגדה!⁵²

ברור, אפוא, שהתנגדותו של הרב עזיאל לא היתה לגופה של ההצעה, שאת פרטיה ככל הנראה לא הכיר, אלא היתה חלק מן המאבק הפוליטי

החריף נגד התנועות הלא אורתודוקסיות. במאבק זה הרשה לעצמו הרב עזיאל להתנגד להצעת הרבנים הקונסרבטיבים ללא דיון הלכתי מעמיק בפרטי ההצעה. כפי שראינו, כך נהג הרב זיין ביחס להצעתו של הרב עזיאל עצמו. הרב עפשטיין אכן מזהה שההתנגדות להצעתו נובעת מגישה עקרונית המסרבת להכיר בכל תקנה ביחס לעגונות, כולל הצעתו של הרב עזיאל עצמו:

מה שנראה לנו מכל הפולמוס הזה הוא שהרבנים לא רק מתנגדים להצעתנו אלא לכל הצעה שבאה או שתבא לתקנת עגונות. מלבד הצעה שלנו ישנן עוד הצעות אחרות זו של הרב ביוראנו מטורקיא ושל הרב טולידאנו מקהיר אשר במצרים, ושל הרב עזיאל מתל אביב וגם זו של הרב הענקין מאמריקה, ואת כולם דחפו באמת הבנין או בהתנגדות גמורה או בשתיקה כדי להשאיר את הדבר במדרגת "דרוש וקבל שכר".⁵³

סיכום

הרב עזיאל השקיע עבודה רבה ומאמץ מתמשך בקידום מעמדן האישי של נשים בהלכה היהודית. כלי העבודה המרכזי שלו הוא התקנות שאותן הוא מציג בין השנים 1919-1952, בין כיוזם יחיד בין כשותף. מדבריו של הרב עזיאל ניכרת דאגתו העמוקה למצבה של החברה היהודית, ובעיקר למצבן הקשה של הנשים העגונות. אולם תאור זה אינו משקף את התמונה כולה; הרב עזיאל, כמו רבנים ומנהיגים אחרים בעולם היהודי, חי בעולם שבו מתקיימים מאבקים אידאולוגיים ופוליטיים חריפים. המאבק האורתודוקסי נגד התיקונים בדת, שהחל במאה התשע עשרה ונמשך עד ימינו אלה, מהווה מרכיב מרכזי בדיונים ובהכרעות בתחומים הלכתיים רבים. בסופו של דבר, למרות תעוזתו ומאמציו, מישר הרב עזיאל קו עם העמדה האורתודוקסית השמרנית, הנאבקת בנסיונות לתקן תקנות שימנעו את בעיות העיגון הקשות. הרב עזיאל נמצא, אפוא, באותו המצב

של העגונה, "בין פטיש ההלכה וסדן החיים",⁵⁴ אם כי את המושג "הלכה" יש להחליף לעתים במושג "מדיניות הלכתית", או המדיניות של פוסקי ההלכה האורתודוקסים.

בשלב ראשון, בשנות העשרים, הוא מתנגד להצעתם של רבני קושטא מסיבות שונות, שחלקן קשור לאופן ניסוחה של התקנה, ובהמשך הדרך הוא מציע תיקונים שישפרו אותה. אולם התנגדותו מיוסדת גם על המישור ההלכתי - חוסר הסמכות של חכמים להפקיע קידושין אלא במקרים ספורים, והמישור העקרוני - החשש שמא תקנת תנאי בנישואין תפגע באופי המקודש. אלא שהמציאות המרה דוחקת בו, ברב עזיאל, למצוא פתרון, ובשנות השלושים, בעקבות הצעתו של הרב טולידאנו, הוא יוזם תקנה שיש בה תנאי בנישואין והפקעתם.

אולם כל זה ללא הועיל, מפני שאת הצעתו הוא תולה בהסכמתם של רבנים רבים - הסכמה שמעולם לא זכה לה; עמיתיו הרבנים התנגדו בכל תוקף להצעתו. הרב זוין התנגד בגלל הדמיון שבין הצעת הרב עזיאל להצעתם של רבני צרפת מתחילת המאה העשרים, הצעה שנפסלה על ידי רבני מרכז ומזרח אירופה, בעיקר בגלל המאבק שלהם נגד הרפורמה והתיקונים בדת. הרב עזיאל הגיב לדברי הרב זוין וטען, כי את התקנה שהציע יש לבחון לגופו של ענין במישור ההלכתי, אך לא כך נהג הוא עצמו, כאשר התנגד להצעת הרבנים הקונסרבטיבים בארה"ב למנות את האשה כשליח לגט. התנגדותו לתקנה זו אינה עניינית, שכן הוא טוען כי התקנה תפגע בקדושת הנישואין - טענה שהופנתה כלפיו ביחס לתקנה שהציע, ובעיקר הוא אינו מתמודד עם הטיעונים ההלכתיים שהעלה הרב עפשטיין אלא דוחה אותם בקש, בדיוק כפי שעשה הרב זוין ביחס להצעתו שלו. התנגדותו של הרב עזיאל היא פוליטית מעיקרה, והיא קשורה במאבק האורתודוקסי נגד התנועות הלא אורתודוקסיות - "המתדשים".

54 ביטוי של הרב עפשטיין. ראו: לשאלת העגונה, עמ' 21.

מאז ועד היום נמשך הפולמוס אודות תנאי בנישואין והפקעת קידושין כדרך להתמודדות עם בעיות של עגינות וסרבנות גט.⁵⁵ כאז כן עתה, אין הסכמה בין רבני ישראל, ונדמה שהחשש מן החידוש והתיקון הוא הגורם העיקרי להתנגדות להצעות השונות. כחלוף יותר משבעים שנה מאז הצעתו של הרב עזיאל לתקן תנאי בנישואין, המצוקה הנובעת ממצבי עיגון ומניעת גט ממשיכה לגרום "לקלקלה מרובה".

55 יש לציין בהקשר זה את הצעתו של הרב אליעזר ברקוביץ, תנאי בנישואין ובגט, ירושלים תשכ"ז. לתגובות על הצעתו ראו: גרטנר וקרלינסקי (לעיל הערה 44), חלק ג, עמ' תשי"א-תשנ. ביחס להפקעת קידושין ראו: אליאב שוחטמן, "הפקעת קידושין - דרך אפשרית לפתרון בעיית מעוככות הגט?", שנתון המשפט העברי כ (תשנ"ה-תשנ"ו), עמ' 349 - 397. ראו גם הצעתו של הרב שלמה ריסקין, "הפקעת קידושין - פתרון לעגינות", תחומין כב (תשס"ב), עמ' 191 - 209, והביקורות על הצעתו בתחומין כג (תשס"ג). ראו גם: שלמה ריסקין, יד לאשה: האשה והגירושין על פי ההלכה. פיתרון הלכתי לבעיית העגונה, אפרת תשס"ד, פרקים ז-ח; ברכיהו ליפשיץ, "אפקעינהו רבנן לקידושין מיניהו", מפירות הכרם, יבנה תשס"ד, עמ' 317 - 325; אוריאל לביא, "האם ניתן להפקיע קידושין של סרבן גט?", תחומין כו (תשס"ו), עמ' 304 - 310; ברכיהו ליפשיץ, "על מסורת, על סמכות ועל דרך ההנמקה", תחומין כח (תשס"ח), עמ' 82 - 91. ביחס לביטול הנישואין משום "קידושי טעות", ראו: Aviad Hacoen, *The Tears of the Oppressed*, New Jersey, 2004; זיסקינד ווילה (לעיל הערה 44), פרק שמיני; Michael J. Brojde, "Review Essay: The Tears of the Bet Din of Rabbi Emanuel Rackman: An Unsuccessful Defense of the Oppressed", *Edah Journal* 4(2) (Winter 2005) הרב ברודי מציע במאמרו לנסח שטר שיהיו בו מספר מרכיבים - תנאי, הפקעה ושליח לגט. הצעה ברוח זו נוסחה על ידי מרכז צדק לנשים. ראו: www.cwj.org. לסקירת ההצעות השונות ראו: אליקים רובינשטיין, "לתקנת העגונות", תחומין כו (תשס"ו), עמ' 190 - 204.